

Prof. dr hab. Danuta Walczak-Duraj
Katedra Socjologii Polityki i Moralności IS
Uniwersytetu Łódzkiego
danuta.duraj@uni.lodz.pl

Łódź, dnia 20 października 2020 r.

Recenzja rozprawy doktorskiej mgr Joanny Dyrdy- Muskus

**pt.: *Kapitał społeczny w sieci klastra gospodarczego na przykładzie
Wschodniego Klastra Komunalnego***

Promotor rozprawy:

Prof. dr hab. Sławomir Partycki – Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

1. Określenie trafności wyboru i oryginalności problemu badawczego podjętego w rozprawie

Recenzowana rozprawa ma wyraźnie charakter interdyscyplinarny, o czym świadczy zarówno jej zakres tematyczny, zaplecze teoretyczne rozprawy, założenia metodologiczne jak i sam projekt badawczy, stanowiący podstawę części empirycznej pracy. Plasuje się ona na pograniczu kilku dyscyplin i subdyscyplin mieszczących się w dziedzinie nauk społecznych, przy czym najwyraźniej zaznacza się obecność paradygmatu przynależnego zarówno naukom o zarządzaniu, ekonomii jak i socjologii, w tym socjologii gospodarki i socjologii organizacji. Problematyka podjęta w pracy jest z pewnością nie tylko bardzo ważna ale i bardzo aktualna, ponieważ tworzenie klastrów w gospodarce funkcjonującej w społeczeństwie o relatywnie niskim poziomie zaufania społecznego i rozproszonym potencjale kapitału społecznego może w znacznym stopniu przyczyniać się nie tylko do wspierania przedsiębiorczości i innowacyjności przedsiębiorstw czy ochrony środowiska, ale również, poprzez przyjęte rozwiązania organizacyjno – prawne, do wzmocnienia wspomnianego potencjału kapitału społecznego, zwłaszcza kapitału pomostowego, którego deficyty tak bardzo wyraźnie zaznaczają się w wielu badaniach socjologicznych w Polsce.

Wiodącym celem badawczym podjętym na użytek recenzowanej rozprawy było, jak stwierdza Doktorantka w rozdziale pierwszym (1)- metodologicznym: (...) *diagnoza uwarunkowań sieciowych wpływających na poziom i charakter kapitału społecznego w klastrze oraz określenie szans i możliwości, jakie niesie ze sobą rozwiązanie w formie ukonstytuowania się*

sieci współpracy w postaci klastra (s. 16). Autorka rozprawy podkreśla przy tym, że w swych diagnozach skoncentruje się zarówno na procesach i mechanizmach kształtowania się kapitału społecznego dzięki współpracy podjętej w ramach klastra jak i na cechach tego kapitału w ujęciu sieciowym.

Jednocześnie jednak Doktorantka stwierdza, co dla recenzentki stanowi wyraźne zawężenie pola analizy z punktu widzenia w/w celu badawczego jak i tytułu rozprawy (*Kapitał społeczny w sieci klastra gospodarczego.....*), że: *Definiowanie kapitału społecznego odbędzie się na podstawie jednego z jego podstawowych komponentów, którym jest sieć i uczestnictwo w niej* (s. 16). Zatem tytuł rozprawy winien raczej brzmieć: *Sieciowy kapitał społeczny w klastrze gospodarczym na przykładzie Wschodniego Klastra Komunalnego*.

Tym bardziej, że pisząc o celu badań, Doktorantka nie przytacza żadnego argumentu na rzecz tezy przemawiającej za tym, że chce badać kapitał sieciowy w klastrze, który powstał w 2011 r. zaś procedurę likwidacji Stowarzyszenia Wschodni Klaster Komunalny zakończono 16 stycznia 2018 r. Dodać należy, że mgr J. Dyrda- Muskus, jak sama pisze na s. 22, administrowała klastrem jednego z podmiotów, również w trakcie prowadzenia badań. Właściwe badania (po pilotażu) przeprowadziła w okresie listopad- grudzień 2017 r., więc z pewnością wiedziała o wszczęciu procedury likwidacji. Niestety, recenzentka dopiero na przedostatniej stronie zakończenia rozprawy (s. 226) dowiaduje się, Wschodni Klaster Komunalny uchwałą w dniu 22 czerwca 2017 r. podjął jednogłośnie decyzję o jego postawieniu w stan likwidacji. Badanie prowadzone były więc w okresie, kiedy od paru miesięcy w sensie merytorycznym trudno było obserwować zaangażowanie członków w działalność klastra. Co więcej, w legendzie zawartej w kwestionariuszu wywiadu standaryzowanego Autorka rozprawy pisze: *Mam nadzieję, że uzyskane wyniki będą pomocne do stworzenia scenariusza rozwoju dla tego i innych klastrów działających w Polsce*.

2. Ocena poprawności i kompletności problemów badawczych oraz hipotez badawczych

Temat rozprawy, jej wiodący cel i oczekiwane rezultaty określone zostały w sposób jednoznaczny i wiele obiecujący zarówno z poznawczego jak i aplikacyjnego punktu widzenia. Wybór złożonych podstaw teoretycznych prowadzonych rozważań, mieszczących się we wcześniej wymienionych dyscyplinach i subdyscyplinach naukowych oraz przyjęte rozstrzygnięcia metodologiczne czynią rozprawę zamierzeniem oryginalnym. Oczywiście, przy założeniu, że w ocenie pracy doktorskiej za najważniejsze uznamy trafność wyboru strategii procesu badawczego i pracy z danymi empirycznymi. Doktorantka z pewnością

dysponowała wyraźnymi przesłankami ku temu, choć nie końca wyraźnie zaznaczonymi w pracy, by bardzo rozległe ramy teoretyczne rozprawy, bazujące jednak głównie na przytaczaniu wielości definicji, podejść i rozstrzygnięć odnoszących się do problematyki klastrów, struktur i organizacji sieciowych czy kapitału społecznego, umieścić również w kontekście procesów i pozytywnych doświadczeń tworzenia kapitału społecznego w innych klastrach funkcjonujących w Polsce, które nie zostały postawione w stan upadłości.

Recenzentka przystępując do zapoznania się z treścią rozprawy, by w dalszej kolejności dokonać jej oceny z różnych punktów widzenia, posiłkowała się oczywiście treścią tych pytań badawczych, które z założenia winny być eufunkcjonalne wobec podstawowego problemu badawczego. W związku z tym, nie odnosząc się jeszcze szczegółowo do treści rozprawy i pozostawiając do wyjaśnienia fundamentalne wątpliwości podniesione w p. 1 recenzji, stwierdzić należy, że główny problem badawczy skonkretyzowany został poprzez sformułowanie aż dwudziestu (20) szczegółowych pytań badawczych, na które Autorka rozprawy zamierzała uzyskać odpowiedzi w wyniku zarówno opisu, diagnozy jak i interpretacji zebranego materiału empirycznego. Rozległość i złożoność pytań badawczych sprawia pozytywne wrażenie, jednak niektóre z tych pytań mogą wywoływać zdumienie, spowodowane swoją oczywistością, jak np. jedno z pytań, odnoszące się do kapitału społecznego: *Czy w klastrze występują elementy składowe kapitały (kapitału- przyp. D. W.-D.) społecznego?. Jeśli tak, to jakie?* (s.17). Inne z kolei pytanie badawcze, odnoszące się do klastra rozumianego jako powiązanie o charakterze sieciowym brzmi: *Czy klaster jest siecią?* (!!!). Przy tak dużej ilości pytań badawczych żadne z nich nie odnosi się do dwóch innych, wiodących komponentów kapitału społecznego: zaufania społecznego i wspólnoty aksjonormatywnej (wspólnie podzielanych wartości i norm). Oceniając zatem zarówno podstawowe założenia badawcze jak i przyjętą przez Doktorantkę metodologię badań należy stwierdzić, że choć cały projekt badawczy jest interesujący, to po zapoznaniu się ze sposobem jego realizacji pojawiło się kilka istotnych wątpliwości, uwag i pytań adresowanych do Doktorantki.

Z perspektywy wykorzystywanych w rozprawie metod ilościowych, dla których charakterystyczne są modele hipotetyczno-dedukcyjne, w pierwszej kolejności dokonuje się rozpoznania podstaw teoretycznych przez przegląd literatury przedmiotu i jej krytyczną analizę, by w dalszej kolejności na tej podstawie określić ramy konceptualne badania przez precyzyjne zdefiniowanie pojęć, przy pomocy których zostanie opisany problem badawczy. Jak wiemy, zdefiniowanie zależności między zmiennymi w postaci hipotez może

charakteryzować różną moc. Najczęściej wyróżnia się tu trzy stopnie: słabą moc hipotezy (gdy dotyczy istnienia zjawisk lub zależności), średnią moc hipotezy (gdy dotyczy kierunku zależności oraz warunku zajścia określonego zjawiska) oraz silną moc hipotezy (gdy twierdzenia są pewne, a warunki, które muszą być spełnione, są zdefiniowane). Ważnym jest przy tym, by hipoteza była weryfikowalna w oparciu o zgromadzony materiał empiryczny oraz pozbawiona była znamion tautologii i banalności (oczywistości wystąpienia).

Autorka rozprawy przyjęła do weryfikacji aż sześć hipotez, które zaliczyć można do tzw. hipotez egzystencjalnych, o słabej mocy obowiązywania, które zakładają występowanie danego zjawiska lub relacji pomiędzy określonymi zjawiskami. Zarazem rozdział metodologiczny jest pierwszym rozdziałem pracy, więc pojęcia i formułowane relacje między zmiennymi wyjaśniane są dopiero w kolejnych rozdziałach.

Stąd też recenzentka zapoznając się z treścią hipotez zakłada, że takie pojęcia jak zysk ekonomiczny, kontekst gospodarczy czy konkurencja zostaną jednoznacznie zoperacjonalizowane. Potem jednak okazuje się, że większość hipotez odnosi się jedynie do poglądów (opinii) badanych podmiotów składających się na badany klaster. Niektóre z hipotez są tak sformułowane, że nie wiadomo jak możliwe jest ich zweryfikowanie, np. hipoteza 5, która brzmi: *Im wyższy poziom relacji poszczególnych części klastra, tym wyższy poziom kapitału społecznego w tymże klastrze* (s. 18). Czy chodzi o częstość tych relacji czy ich jakość (doniosłość)? Nie zakładam bowiem, że częstość relacji traktowana jest jako zmienna określająca poziom kapitału społecznego (jak mierzony?) Tych pytań i wątpliwości jest zdecydowanie więcej.

Niektóre z kolei hipotezy są dość oczywiste, a zarazem dla recenzentki niezrozumiałe, tak jak hipoteza 4, która brzmi: *Wkład poszczególnych podmiotów we wzmacnianie kapitału społecznego nie jest jednolity* (s. 18). Czym jest ów wkład i jakie są wagi przypisane do poszczególnych elementów tego wkładu nie wiemy; nie wiemy również, na czym ta niejednorodność polega, i co z tego wynika. Z pewnością wkład KUL-u był inny, niż np. Miejskiego Zakładu Komunalnego Sp. z o.o. w Stalowej Woli. Podsumowując zatem tę część rozważań, zwłaszcza z perspektywy uzyskanego materiału empirycznego należy stwierdzić, iż sformułowane explicite pytania badawcze i hipotezy nie wyczerpują wszystkich ważnych aspektów podjętego tematu, choćby tych, odnoszących się do tytułowego zagadnienia rozprawy, czyli kapitału społecznego a nie tylko kapitału relacyjnego.

Pozytywnie należy jednak ocenić charakterystykę doboru zmiennych zależnych (wielkość, gęstość, heterogeniczność sieci, pozycyjne atrybuty podmiotów sieci) i złożonej

struktury wskaźników odnoszących się do sieciowego komponentu kapitału społecznego traktowanego jako zmienna niezależna.

Mam jednak uwagi do bardzo syntetycznie ujętego podpunktu 1.5, zatytułowanego *Procedury analityczne i zastosowane narzędzia badawcze*, zamieszczonego w rozdziale 1, brzmiącym: *Założenia i metodologia*. Narzędzia badawcze odnoszące się zarówno do etapu zbierania danych empirycznych jak i do etapu ich opracowywania to końcowy element w sekwencyjnym układzie: metody badawcze- techniki badawcze- narzędzia badawcze. Należałoby zatem dać raczej tytuł: *Zastosowane metody, techniki i narzędzia badawcze oraz procedury analityczne*. Autorka rozprawy stosowała zarówno metody ilościowe (m.in. technikę wywiadu skategoryzowanego [sformalizowanego] jak i jakościowe (obserwację uczestniczącą – jawną). Pisząc jednak o narzędziu do obserwacji Doktorantka stwierdza, że: *Narzędziem analizy stały się arkusze obserwacji powstałe na podstawie prowadzonych przez autora notatek (s. 22)*. W aneksach nie ma jednak tego narzędzia, tzn. nie ma arkusza obserwacji i wymienionych w nim jednostek systematycznie prowadzonej przez Doktorantkę obserwacji. Tym samym nie wiemy, co podlegało obserwacji, a w części empirycznej rozprawy jej Autorka nie nawiązuje wprost do uzyskanych tą drogą materiałów. Z kolei jeśli chodzi o wywiad, Autorka określa go jako metodę, choć jest to technika badawcza. Wywiad skategoryzowany mieści się w metodzie ilościowej, zaś wywiady: swobodny, biograficzny czy narracyjny w metodzie jakościowej. Autorka rozprawy nie charakteryzuje bliżej stosowanego przez siebie wywiadu, stwierdzając jedynie, że: *Wobec metody przyjęto technikę wywiadu sformalizowanego (s. 23)*. Dalej zaś zamieszcza jedno zdanie na temat podstawowych wymogów jakie winno spełniać narzędzie badawcze, którym w tym przypadku był kwestionariusz wywiadu, stwierdzając na początku, że: *narzędziem analizy był kwestionariusz wywiadu (...)* (ibidem). Kwestionariusz wywiadu nie był narzędziem analizy, ale narzędziem do zbierania danych empirycznych, które dopiero w dalszej kolejności poddane zostały procedurze analitycznej. Do zagadnienia omawianego narzędzia badawczego powrócę jeszcze w dalszej części recenzji, teraz tylko zaznaczę, że w aneksie nie ma również zamieszczonej instrukcji którą otrzymywali respondenci, o której wspomina Autorka. Pisząc zaledwie pięć zdań na temat organizacji i przebiegu badań (pilotażu i badań właściwych) Joanna Dyrda- Muskus nie zaznacza, kto prowadził wywiady (można się tylko domyślać, że Autorka) i kto (w sensie zajmowanych stanowisk) tych wywiadów udzielał.

W omawianym podpunkcie Autorka rozprawy charakteryzuje również procedurę analityczną wykorzystaną do opracowania uzyskanych danych pochodzących z wywiadu

prowadzonego wśród 18 podmiotów tworzących klaster – Stowarzyszenie Wschodni Klaster Komunalny. Do analizy danych i ich prezentacji wykorzystano autorski program *Pajek*, autorstwa pracownika naukowego z Politechniki Lubelskiej. Z tekstu pracy nie wynika, czy Autorka rozprawy sama ten program stosowała, czy też sam autor programu, który, jak pisze wyraził zgodę na wykorzystanie tego programu i któremu Autorka dziękuje za wsparcie techniczne. Na czym ono polegało? Należy jednak podkreślić, że opracowanie w MS Excel programu *Visual Basic for Application* z pewnością przyczyniło się do tego, że graficzna prezentacja uzyskanych wyników odnoszących się do różnych wymiarów sieciowości badanego klastra ułatwia szybką orientację w strukturze uzyskanych wyników. Szkoda tylko, że Autorka rozprawy zbyt powściągliwie i raczej w formie sprawozdawczej komentowała efekty prowadzonych analiz; pogłębiona interpretacja socjologiczna z pewnością podniosłaby wagę formułowanych konstatacji. Na s. 23 Autorka rozprawy stwierdza, że: *Procedura weryfikacji danych i nadawania atrybutów sieci na grafice stanowi załącznik niniejszej pracy*. Problem polega na tym, że w tekście rozprawy nie ma takiego załącznika.

3. Ocena stopnia zaawansowania wykorzystanej w rozprawie wiedzy teoretycznej z zakresu nauk socjologicznych i nauk pokrewnych oraz ocena poprawności struktury rozprawy (kolejność rozdziałów, proporcje pomiędzy poszczególnymi rozdziałami, kompletność tez, założeń metodologicznych pracy)

Recenzowana rozprawa licząca 257 stron, składa się z wprowadzenia, sześciu zasadniczych rozdziałów, w tym z rozdziału metodologicznego, zakończenia, wykazu literatury, spisu tabel i rysunków (choć w pracy występują również wykresy oznaczane podwójnie (np. *Rysunek 21: Wykres – podmioty klastra z wg lokalizacji* –s. 172) oraz aneksu nr 1, zawierającego narzędzie badawcze w postaci kwestionariusza wywiadu.

Wybór podstawy teoretycznej (zbyt szeroki z perspektywy empirycznej treści rozważań), oraz przyjęte rozstrzygnięcia metodologiczne czynią rozprawę zamierzeniem oryginalnym. Struktura pracy jest prawidłowa; poszczególne rozdziały następują po sobie w sposób logiczny zaś sposób prezentowania wiodących wątków umieszczanych w tych rozdziałach w miarę przejrzysty i uporządkowany. Poszczególne rozdziały teoretyczne nie zawierają jednak choćby krótkich, wydzielonych podsumowań, mogących stanowić zarówno reasumpcję najważniejszych kwestii w nich zawartych jak i krótkie uzasadnienie przejścia do kolejnego rozdziału (trzeciego, czwartego i piątego). Autorka rozprawy stosuje jednak inny zabieg, który jest oczywiście również potrzebny; w/w rozdziały kończy rozstrzygnięciami, choć ciągle opartymi na literaturze przedmiotu, dotyczącymi: przyjętej perspektywy badawczej w

odniesieniu do pojęcia klaster (rozdział 2); metodyki badań dotyczącej funkcjonowania struktury sieciowej (rozdział 3) oraz propozycjami dotyczącymi sieciowego pomiaru kapitału społecznego w organizacji (rozdział 4).

To co jest jednak kluczowe z punktu widzenia tematu pracy odnosi się do tego, że Autorka w tym punkcie nie uzasadnia w sposób jednoznaczny, dlaczego po bardzo szczegółowym przeglądzie różnych socjologicznych podejść do sposobu ujmowania i definiowania kapitału społecznego rezygnuje z uwzględnienia w swojej analizie komponentów dotyczących zaufania społecznego i wspólnoty norm i wartości. Być może źródło porażki w osiągnięciu celów strategicznych przez badany Wschodni Klaster Komunalny (przypominam- ta porażka była znana Autorce już parę miesięcy przed podjęciem badań) tkwiło nie tylko i może nie tyle w deficytach po stronie komponentu sieci, ale po stronie dwóch pozostałych komponentów kapitału społecznego, których Autorka nie analizowała w sposób systematyczny.

Być może, gdyby uwzględniono w koncepcji rozprawy również pozostałe komponenty kapitału społecznego, bardziej nacechowane podejściem socjologicznym (poza siecią kontaktów również zaufanie społeczne i wspólnotę wartości i norm) Doktorantka mogłaby być może wyodrębnić co najmniej trzy typy takiego kapitału, a na ich podstawie orzekać np. o jego potencjale (skumulowany lub rozproszony), tak ważnym również w klastrach: **niespójny kapitał zaufania** - charakteryzujący się (na skali od -1 do + 1) dodatnią wartością zaufania i ujemnymi wartościami dotyczącymi sieci kontaktów i podzielanych wartości i norm społecznych; **spójny kapitał sieciowo-normatywny**, charakteryzujący się dodatnią wartością wszystkich trzech komponentów, choć komponent zaufania posiadałby wtedy najmniejszą, skumulowana wartość dodatnią i **niespójny kapitał normatywny**, charakteryzujący się dodatnią wartością jedynie jednego komponentu- norm społecznych i ujemnymi wartościami dotyczącymi zaufania i sieci kontaktów. To, że przyjęto inne rozstrzygnięcie badawcze nie stanowi oczywiście podstawy do formułowania zarzutu pod adresem Autorki rozprawy, jednak biorąc pod uwagę tytuł rozprawy oczekiwać było można pełniejszych uzasadnień przyjętych rozwiązań badawczych.

To, czego zabrakło mi w odniesieniu do dwóch teoretycznych rozdziałów (rozdział 2 i rozdział 3), to uzasadnienie skoncentrowania się na tak szczegółowym przeglądzie polskiej literatury z zakresu nauk o zarządzaniu i ekonomii, dotyczącej genezy klastrów, ich struktury i celów działania (47 stron) oraz uwarunkowań związanych z powstawaniem i funkcjonowaniem (różnorodne konteksty tego funkcjonowania) struktur sieciowych (36

stron). W efekcie, uwzględniając rozdział 5, odnoszący się do identyfikacji Wschodniego Klastra Komunalnego, oraz rozdział 6, noszący tytuł –*Wyniki badań i wnioski*, część empiryczna rozprawy zajmuje jedynie niecałe 34 proc. merytorycznej części pracy (nie licząc spisu literatury, spisu załączników i aneksu); tym samym struktura pracy została nieco zachwiana na korzyść analizy o charakterze przeglądowym. Literatura przedmiotu przywoływana w pracy jest adekwatna i odnoszona w zasadzie wprost do badanego problemu, choć moim zdaniem zbyt obszernie i raczej przy wykorzystaniu formy sprawozdawczej a nie polemicznej. Jednak takie podejście do literatury przedmiotu jest dość powszechne w wielu pracach doktorskich.

4. Ocena znajomości metod badawczych, przyjętych i zastosowanych w rozprawie oraz ocena stopnia zaawansowania analiz ilościowych i/lub jakościowych, sposobu analizy i interpretacji wykorzystanych w rozprawie źródeł empirycznych

Mimo wcześniej poczynionych uwag należy stwierdzić, że w toku postępowania badawczego Doktorantka zgromadziła interesujący materiał empiryczny, zarówno w odniesieniu do danych zastanych (różnego rodzaju sprawozdania, raporty, opracowania, dane statystyczne, strony internetowe etc.) jak i danych wywołanych. Oceniając stopień zaawansowania ilościowych analiz zastosowanych na użytek opracowywania zebranego materiału empirycznego należy stwierdzić, iż analiza ta prowadzona była na wysokim poziomie. Tym samym część empiryczna rozprawy w zasadzie zasługuje na pozytywną ocenę warsztatu badawczego mgr Joanny Dyrdy- Muskus, choć ocena ta w odniesieniu do niektórych kwestii szczegółowych jest mocno zróżnicowana. O ile bowiem dobór narzędzia analitycznego zastosowanego do zebranego materiału empirycznego, uzyskanego w trakcie prowadzonych wywiadów kwestionariuszowych, jest adekwatny, to dużą słabością rozprawy, o czym już wspominałam wcześniej, jest niestety, duża wstrzemięźliwość Doktorantki dotycząca socjologicznej interpretacji uzyskanych wyników. Mimo że narzędzie badawcze nie zawierało pytań otwartych, to Autorka mogła sięgnąć po zapowiadane w rozdziale metodologicznym materiały, pochodzące z systematycznie prowadzonej, jawnej obserwacji uczestniczącej.

5. Ocena formalnej strony rozprawy (poprawność redakcyjno- językowa, opanowanie techniki pisania pracy, sporządzania przypisów, tabel, bibliografii)

Dokonując oceny formalnej strony pracy należy przede wszystkim stwierdzić, że Doktorantka nie włożyła wystarczająco dużo wysiłku w to, aby rozprawa pod względem edytorskim spełniała oczekiwania formułowane pod adresem rozpraw naukowych. To co

zasługuje na pozytywną ocenę to naukowy język rozprawy, najczęściej zobiiektywizowany, choć niekiedy zbyt wartościujący. Natomiast w odniesieniu do innych elementów warsztatu naukowego Autorka popełniła wiele błędów. Jednym z nich, bardzo istotnym z punktu widzenia warsztatu naukowego to brak należytej troski o to, aby przywoływani w tekście rozprawy autorzy i ich koncepcje, referowane jednak za innymi autorami - niekiedy bardzo obszernie –byli podawani zarówno w przypisach jak i w bibliografii. W recenzowanej rozprawie kilkanaście razy zasada ta została złamana. Doktorantka powołuje się m.in. na stanowiska badawcze i interpretacyjne takich autorów jak: J. Schumpeter (s. 31), A. Marchall (s. 34), S. Rosenfeld (s. 39), É. Durkheim, M. Weber (s.52) czy H. Etzkowitz i L. Leydesdorff (s. 67) zaś w przypisach i bibliografii powołuje się tylko na polskich autorów. W zasadzie nie ma nic złego w tym, że autor pracy naukowej nie może z różnych powodów dotrzeć do pierwotnego źródła (lub skorzystać z niego). Wtedy jednak należy w przypisie podać pełne dane bibliograficzne publikacji pierwotnego autora a potem zastosować formułę za. Ta pozycja na którą autor powołuje się „z drugiej ręki”, winna też znaleźć się w bibliografii.

Inna uwaga, już nie tak zasadnicza, dotyczy braku dostatecznej staranności w poprawnej pisowni nazwisk przywoływanych w pracy. Dla przykładu nazwisko Juliusza Gardawskiego (s. 52) występuje w tekście rozprawy jako J. Gradowski, zaś w przypisie jako Gardowski L., a imię Leszka Gilejki zapisane jest jako: Gilejko J.(przypis 79). Tak samo brzmiący zapis tych dwóch nazwisk powtórzony został w bibliografii (pozycja 42). Inny przykład: różna pisownia nazwiska F.F. Fukuyamy; ten sam autor, choć przywoływane są dwie jego pozycje (zarówno w tekście zasadniczym, w przypisach i w bibliografii) raz występuje jako Fukujama F. a raz jako Fukuyama F. (zob.pozycja 38 i 39 w bibliografii). Jeszcze jeden przykład ze strony 138 tekstu, gdzie w przypisie 289 i w bibliografii (pozycja 65) widnieje taki oto zapis dwóch nazwisk: Koźmiśńki A., Latuswk-Jurczk.

Nie rozumiem również dlaczego Autorka rozprawy umieszcza w tekście skróty imion po nazwiskach a nie przed, co jest zrozumiałe w przypisach a obligatoryjne w bibliografii. Bibliografia i przypisy zostały sporządzone w zasadzie zgodnie z wymogami, choć w odniesieniu do wielu pozycji brak jest albo miejsca wydania, albo wydawnictwa. Np. w bibliografii to m.in. pozycje: 19, 21, 39 czy 88. Inna uwaga, choć niezbyt istotna, dotyczy sporządzania przypisów z zastosowaniem formuły ibidem. Jeśli każde kolejne (począwszy od 2) przywołanie dotyczy tego samego autora, tej samej pozycji i tych samych stron, to piszemy tylko:ibidem bez podawania stron. Autorka rozprawy nie stosuje tej zasady w całej pracy. Nie

mam natomiast uwagi co do sporządzania i tytułowania rysunków i tabel z jednym wyjątkiem: kilkakrotnie w tytule mamy dwa określenia: rysunek i wykres. Np. Rysunek 53:Wykres: Zestawienie.... (s. 195); Rysunek 90:Wykres – ocena współpracy.... (s. 218); Rysunek 91: Wykres- ocena współpracy....(s. 219). Jak w każdym większym opracowaniu, również i w recenzowanej rozprawie, choć może w większym stopniu niż w innych przypadkach, można znaleźć stylistyczne potknięcia językowe czy błędy literowe.

Konkluzja

Podsumowując przedstawione powyżej wszystkie oceny i uwagi dotyczące rozprawy należy stwierdzić, iż praca doktorska mgr **Joanny Dyrda- Muskus** pt.: *Kapitał społeczny w sieci klastra gospodarczego na przykładzie Wschodniego Klastra Komunalnego* mimo jej zalet podnoszonych w recenzji, **nie spełnia** w mojej opinii wszystkich postanowień art. 13.1 ustawy o stopniach naukowych i tytule naukowym z dnia 14.03.2003 r. Wnoszę zatem, kierując się wytycznymi zawartymi w Rozporządzeniu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego (Dz. U. poz. 1586, z 30.09.2016) §6, ust. 6) [*Recenzja może zawierać wnioski dotyczące uzupełnienia lub poprawy rozprawy doktorskiej, które rada jednostki organizacyjnej przeprowadzającej przewód doktorski przekazuje kandydatowi i promotorom, o których mowa w § 2 ust. 1 i ust. 2 pkt 1 i 2. Uzupełnioną lub poprawioną rozprawę doktorską kandydat przedkłada radzie jednostki organizacyjnej przeprowadzającej przewód doktorski, która kieruje ją do ponownej oceny przez tych samych recenzentów. Recenzenci przedstawiają recenzję uzupełnionej lub poprawionej rozprawy doktorskiej w terminie miesiąca od dnia zlecenia sporządzenia tej recenzji*], **aby mgr Joanna Dyrda- Muskus dokonała zarówno uzupełnienia jak i poprawy przedłożonej rozprawy do recenzji.**

I. Uzupełnienie winno dotyczyć:

a) krótkiego uzasadnienia dlaczego, mimo, iż badany klaster był od kilku miesięcy w procedurze zawieszenia swojej działalności, podjęła, tak jak w rozprawie, problem kapitału społecznego w sieci klastra gospodarczego, a nie np. problem dotyczący czynników, które doprowadziły do niepowodzenia tak cennej inicjatywy;

b) rozdziału metodologicznego o informacje, jak przebiegał wywiad kwestionariuszowy, kto go prowadził; kto (w sensie zajmowanych stanowisk) tych wywiadów udzielał; czy respondenci otrzymywali do wglądu w trakcie wywiadu listę zamkniętych odpowiedzi (kafeterii) stanowiących podstawę wyboru odpowiedzi czy też sama Doktorantka (lub

ankieter) na podstawie udzielanych odpowiedzi zaznaczała w kwestionariuszu określoną odpowiedź. Jeśli były przygotowane takie listy możliwych odpowiedzi do wglądu respondentom, należy je również zamieścić w aneksie;

c) dołączenia do aneksu kolejnego narzędzia, tzn. arkusza obserwacji i wymienionych w nim jednostek systematycznie prowadzonej przez Doktorantkę obserwacji. Tym bardziej, że nie wiemy, co podlegało obserwacji, zaś w części empirycznej rozprawy jej Autorka nie nawiązuje wprost do uzyskanych tą drogą materiałów;

d) dołączenia do aneksu zapowiadanej w tekście informacji na temat procedury weryfikacji danych i nadawania atrybutów sieci na stosowanej w pracy grafice.

II. Poprawa winna dotyczyć tych wszystkich kwestii, które odnosiły się do oceny formalnej strony rozprawy i które są zawarte w punkcie 5 recenzji.

Jeśli te uzupełnienia i poprawki zostaną wprowadzone do tekstu, z przyjemnością powrócę do jej ponownej lektury.

Prof. dr hab. Danuta Walczak-Duraj
Katedra Socjologii Polityki i Moralności IS
Uniwersytetu Łódzkiego
danuta.duraj@uni.lodz.pl

Łódź, dnia 25 marca 2021 r.

**Powtórna recenzja rozprawy doktorskiej autorstwa mgr Joanny Dyrdy-
Muskus**

**pt.: *Kapitał społeczny w sieci klastra gospodarczego na przykładzie
Wschodniego Klastra Komunalnego***

Promotor rozprawy:

Prof. dr hab. Sławomir Partycki - Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

W recenzji z dnia 20 października 2020 roku w konkluzji stwierdziłam, że uwzględniając wszystkie oceny i uwagi zawarte w tej recenzji a dotyczące rozprawy przygotowanej przez mgr Joannę Dyrde- Muskus pt.: *Kapitał społeczny w sieci klastra gospodarczego na przykładzie Wschodniego Klastra Komunalnego*, mimo jej zalet podnoszonych również w recenzji, **nie spełniała** ona w mojej opinii wszystkich postanowień art. 13.1 ustawy o stopniach naukowych i tytule naukowym z dnia 14.03.2003 r. W recenzji zawarłam zarówno informacje, czego **uzupełnienie** winno dotyczyć oraz czego winna dotyczyć **poprawa**.

Jeśli chodzi o uzupełnienie oczekiwałam:

- a) krótkiego uzasadnienia dlaczego, mimo, iż badany klaster był od kilku miesięcy w procedurze zawieszenia swojej działalności, Doktorantka podjęła, tak jak w rozprawie, problem kapitału społecznego w sieci klastra gospodarczego, a nie np. problem dotyczący czynników, które doprowadziły do niepowodzenia tak cennej inicjatywy;
- b) uzupełnienia rozdziału metodologicznego o informacje, jak przebiegał wywiad kwestionariuszowy, kto go prowadził; kto (w sensie zajmowanych stanowisk) tych wywiadów udzielał; czy respondenci otrzymywali do wglądu w trakcie wywiadu listę zamkniętych odpowiedzi (kafeterii) stanowiących podstawę wyboru odpowiedzi czy też sama Doktorantka (lub ankieter) na podstawie udzielanych odpowiedzi zaznaczała w kwestionariuszu określoną odpowiedź. Jeśli były przygotowane takie listy możliwych odpowiedzi do wglądu respondentom, należy je również zamieścić w aneksie;
- c) dołączenia do aneksu kolejnego narzędzia, tzn. arkusza obserwacji i wymienionych w nim jednostek systematycznie prowadzonej przez Doktorantkę obserwacji. Tym bardziej, że nie

wiemy, co podlegało obserwacji, zaś w części empirycznej rozprawy jej Autorka nie nawiązuje wprost do uzyskanych tą drogą materiałów;

d) dołączenia do aneksu zapowiadanej w tekście informacji na temat procedury weryfikacji danych i nadawania atrybutów sieci na stosowanej w pracy grafice.

Jeśli chodzi o oczekiwania związane z **poprawą rozprawy** dotyczyły one tych wszystkich kwestii, które odnosiły się do oceny formalnej strony rozprawy i które były zawarte w punkcie 5 pierwszej recenzji. **Nową wersję rozprawy otrzymałam drogą pocztową w dniu 9 marca 2021 roku i ta wersja rozprawy stanowi podstawę przygotowanej powtórnie recenzji.**

1. Określenie trafności wyboru i oryginalności problemu badawczego podjętego w rozprawie

Recenzowana rozprawa ma wyraźnie charakter interdyscyplinarny, o czym świadczy zarówno jej zakres tematyczny, zaplecze teoretyczne rozprawy, założenia metodologiczne jak i sam projekt badawczy, stanowiący podstawę części empirycznej pracy. Płasuje się ona na pograniczu kilku dyscyplin i subdyscyplin mieszczących się w dziedzinie nauk społecznych, przy czym najwyraźniej zaznacza się obecność paradygmatu przynależnego zarówno naukom o zarządzaniu, ekonomii jak i socjologii, w tym socjologii gospodarki i socjologii organizacji. Problematyka podjęta w pracy jest z pewnością nie tylko bardzo ważna ale i bardzo aktualna, ponieważ tworzenie klastrów w gospodarce funkcjonującej w społeczeństwie o relatywnie niskim poziomie zaufania społecznego i rozproszonym potencjale kapitału społecznego może w znacznym stopniu przyczyniać się nie tylko do wspierania przedsiębiorczości i innowacyjności przedsiębiorstw czy ochrony środowiska, ale również, poprzez przyjęte rozwiązania organizacyjno – prawne, do wzmacniania wspomnianego potencjału kapitału społecznego, zwłaszcza kapitału pomostowego, którego deficyty tak bardzo wyraźnie zaznaczają się w wielu badaniach socjologicznych w Polsce.

Wiodącym celem badawczym podjętym na użytek recenzowanej rozprawy było, jak stwierdza Doktorantka w rozdziale pierwszym (1)- metodologicznym: (...) *diagnoza uwarunkowań sieciowych wpływających na poziom i charakter kapitału społecznego w klastrze oraz określenie szans i możliwości, jakie niesie ze sobą rozwiązanie w formie ukonstytuowania się sieci współpracy w postaci klastra* (s. 17). Autorka rozprawy podkreśla przy tym, że w swych diagnozach skoncentruje się zarówno na procesach i mechanizmach kształtowania się kapitału społecznego dzięki współpracy podjętej w ramach klastra jak i na cechach tego kapitału w ujęciu sieciowym.

Jednocześnie jednak Doktorantka stwierdza, co dla recenzentki stanowi wyraźne zawężenie pola analizy z punktu widzenia w/w celu badawczego jak i tytułu rozprawy (*Kapitał społeczny w sieci klastra gospodarczego.....*), że: *Definiowanie kapitału społecznego odbędzie się na podstawie jednego z jego podstawowych komponentów, którym jest sieć i uczestnictwo w niej* (s. 17). Zatem tytuł rozprawy winien raczej brzmieć: *Sieciowy kapitał społeczny w klastrze gospodarczym na przykładzie Wschodniego Klastra Komunalnego*.

2. Ocena poprawności i kompletności problemów badawczych oraz hipotez badawczych

Temat rozprawy, jej wiodący cel i oczekiwane rezultaty określone zostały w sposób jednoznaczny i wielce obiecujący zarówno z poznawczego jak i aplikacyjnego punktu widzenia. Wybór złożonych podstaw teoretycznych prowadzonych rozważań, mieszczących się we wcześniej wymienionych dyscyplinach i subdyscyplinach naukowych oraz przyjęte rozstrzygnięcia metodologiczne czynią rozprawę zamierzeniem oryginalnym. Oczywiście, przy założeniu, że w ocenie pracy doktorskiej za najważniejsze uznamy trafność wyboru strategii procesu badawczego i pracy z danymi empirycznymi. Doktorantka z pewnością dysponowała wyraźnymi przesłankami ku temu, choć nie końca wyraźnie zaznaczonymi w pracy, by bardzo rozległe ramy teoretyczne rozprawy, bazujące jednak głównie na przytaczaniu wielości definicji, podejść i rozstrzygnięć odnoszących się do problematyki klastrów, struktur i organizacji sieciowych czy kapitału społecznego, umieścić również w kontekście procesów i pozytywnych doświadczeń tworzenia kapitału społecznego w innych klastrach funkcjonujących w Polsce, które nie zostały w badanym okresie postawione w stan upadłości.

Recenzentka przystępując do zapoznania się z treścią rozprawy, by w dalszej kolejności dokonać jej oceny z różnych punktów widzenia, posiłkowała się oczywiście treścią tych pytań badawczych, które z założenia winny być eufunkcjonalne wobec podstawowego problemu badawczego. W związku z tym, nie odnosząc się jeszcze szczegółowo do treści rozprawy stwierdzić należy, że główny problem badawczy skonkretyzowany został poprzez sformułowanie aż dwudziestu (20) szczegółowych pytań badawczych, na które Autorka rozprawy zamierzała uzyskać odpowiedzi w wyniku zarówno opisu, diagnozy jak i interpretacji zebranego materiału empirycznego. Rozległość i złożoność pytań badawczych sprawia pozytywne wrażenie, jednak niektóre z tych pytań mogą wywoływać zdumienie, spowodowane swoją oczywistością, jak np. jedno z pytań, odnoszące się do kapitału społecznego: *Czy w klastrze występują elementy składowe kapitały (kapitału- przyp. D. W.-D.) społecznego?. Jeśli tak, to jakie?* (s.18). Inne z kolei pytanie badawcze, odnoszące się do

klastra rozumianego jako powiązanie o charakterze sieciowym brzmi: *Czy klastr jest siecią?* (!!!). Przy tak dużej ilości pytań badawczych żadne z nich nie odnosi się do dwóch innych, wiodących komponentów kapitału społecznego: zaufania społecznego i wspólnoty aksjonormatywnej (wspólnie podzielanych wartości i norm). Oceniając zatem zarówno podstawowe założenia badawcze jak i przyjętą przez Doktorantkę metodologię badań należy stwierdzić, że choć cały projekt badawczy jest interesujący, to po zapoznaniu się ze sposobem jego realizacji pojawiło się kilka istotnych wątpliwości, uwag i pytań adresowanych do Doktorantki.

Z perspektywy wykorzystywanych w rozprawie metod ilościowych, dla których charakterystyczne są modele hipotetyczno-dedukcyjne, w pierwszej kolejności dokonuje się rozpoznania podstaw teoretycznych przez przegląd literatury przedmiotu i jej krytyczną analizę, by w dalszej kolejności na tej podstawie określić ramy konceptualne badania przez precyzyjne zdefiniowanie pojęć, przy pomocy których zostanie opisany problem badawczy. Jak wiemy, zdefiniowanie zależności między zmiennymi w postaci hipotez może charakteryzować różną moc. Najczęściej wyróżnia się tu trzy stopnie: słabą moc hipotezy (gdy dotyczy istnienia zjawisk lub zależności), średnią moc hipotezy (gdy dotyczy kierunku zależności oraz warunku zajścia określonego zjawiska) oraz silną moc hipotezy (gdy twierdzenia są pewne, a warunki, które muszą być spełnione, są zdefiniowane). Ważnym jest przy tym, by hipoteza była weryfikowalna w oparciu o zgromadzony materiał empiryczny oraz pozbawiona była znamion tautologii i banalności (oczywistości wystąpienia).

Autorka rozprawy przyjęła do weryfikacji aż sześć hipotez, które zaliczyć można do tzw. hipotez egzystencjalnych, o słabej mocy obowiązywania, które zakładają występowanie danego zjawiska lub relacji pomiędzy określonymi zjawiskami. Zarazem rozdział metodologiczny jest pierwszym rozdziałem pracy, więc pojęcia i formułowane relacje między zmiennymi wyjaśniane są dopiero w kolejnych rozdziałach.

Stąd też recenzentka zapoznając się z treścią hipotez zakładała, że takie pojęcia jak zysk ekonomiczny, kontekst gospodarczy czy konkurencja zostaną jednoznacznie zoperacjonalizowane. Potem jednak okazuje się, że większość hipotez odnosi się jedynie do poglądów (opinii) badanych podmiotów składających się na badany klastr. Niektóre z hipotez są tak sformułowane, że nie wiadomo jak możliwe jest ich zweryfikowanie, np. hipoteza 5, która brzmi: *Im wyższy poziom relacji poszczególnych części klastra, tym wyższy poziom kapitału społecznego w tymże klastrze* (s. 19). Czy chodzi o częstość tych relacji czy ich jakość (doniosłość)? Nie zakładam bowiem, że częstość relacji traktowana jest jako zmienna

określająca poziom kapitału społecznego (jak mierzony?) Tych pytań i wątpliwości jest zdecydowanie więcej.

Niektóre z kolei hipotezy są dość oczywiste, a zarazem dla recenzentki niezrozumiałe, tak jak hipoteza 4, która brzmi: *Wkład poszczególnych podmiotów we wzmacnianie kapitału społecznego nie jest jednolity* (s. 19). Czym jest ów wkład i jakie są wagi przypisane do poszczególnych elementów tego wkładu nie wiemy; nie wiemy również, na czym ta niejednorodność polega, i co z tego wynika. Z pewnością wkład KUL-u był inny, niż np. Miejskiego Zakładu Komunalnego Sp. z o.o. w Stalowej Woli. Podsumowując zatem tę część rozważań, zwłaszcza z perspektywy uzyskanego materiału empirycznego należy stwierdzić, iż sformułowane pytania badawcze i hipotezy nie wyczerpują wszystkich ważnych aspektów podjętego tematu, choćby tych, odnoszących się do tytułowego zagadnienia rozprawy, czyli kapitału społecznego a nie tylko kapitału relacyjnego.

Pozytywnie należy jednak ocenić charakterystykę doboru zmiennych zależnych (wielkość, gęstość, heterogeniczność sieci, pozycyjne atrybuty podmiotów sieci) i złożonej struktury wskaźników odnoszących się do sieciowego komponentu kapitału społecznego traktowanego jako zmienna niezależna.

Mam jednak uwagi do bardzo syntetycznie ujętego podpunktu 1.5, zatytułowanego *Procedury analityczne i zastosowane narzędzia badawcze*, zamieszczonego w rozdziale 1, brzmiącym: *Założenia i metodologia*. Narzędzia badawcze odnoszące się zarówno do etapu zbierania danych empirycznych jak i do etapu ich opracowywania to końcowy element w sekwencyjnym układzie: metody badawcze- techniki badawcze- narzędzia badawcze. Należałoby zatem dać raczej tytuł: *Zastosowane metody, techniki i narzędzia badawcze oraz procedury analityczne*. Autorka rozprawy stosowała zarówno metody ilościowe (m.in. technikę wywiadu skategoryzowanego [sformalizowanego] jak i jakościowe (obserwację uczestniczącą – jawną). Pisząc ~~jednak~~ o narzędziu do obserwacji Doktorantka stwierdza, że: *Narzędziem analizy stały się arkusze obserwacji powstałe na podstawie prowadzonych przez autora notatek* (s. 22). Aneks do drugiej wersji rozprawy uzupełniony został o kartę obserwacji, zawierającą piętnaście zagadnień i wymienionych w nim jednostek systematycznie prowadzonej przez Doktorantkę obserwacji. Autorka rozprawy w jej drugiej wersji charakteryzuje też, zgodnie z oczekiwaniami, rodzaj stosowanego przez siebie wywiadu, pozostawiając jednak nadal niezrozumiałe dla mnie zdanie: *Wobec metody przyjęto technikę wywiadu sformalizowanego* (s. 24). Dalej zaś zamieszcza jedno zdanie na temat podstawowych wymogów jakie winno spełniać narzędzie badawcze, którym w tym przypadku był kwestionariusz wywiadu, stwierdzając na początku, że: *narzędziem analizy był kwestionariusz wywiadu (...)* (ibidem). Nadal

podtrzymuję tezę, że kwestionariusz wywiadu nie jest narzędziem analizy, ale narzędziem do zbierania danych empirycznych, które dopiero w dalszej kolejności poddane zostały procedurze analitycznej. Rozumiem jednak, że posiłkując się odpowiednio zamieszczonym przypisem Autorka jest również zdania, że dane zapisane przy użyciu takiego narzędzia badawczego jakim jest kwestionariusz wywiadu podlegają samoanalizie.

W omawianym podpunkcie Autorka rozprawy charakteryzuje również i przedstawia procedurę analityczną wykorzystaną do opracowania uzyskanych danych pochodzących z wywiadu prowadzonego wśród 18 podmiotów tworzących klaster – Stowarzyszenie Wschodni Klaster Komunalny. Do analizy danych i ich prezentacji wykorzystano autorski program *Pajek*, autorstwa pracownika naukowego z Politechniki Lubelskiej. Należy—podkreślić, że opracowanie w MS Excel programu *Visual Basic for Application* z pewnością przyczyniło się do tego, że graficzna prezentacja uzyskanych wyników odnoszących się do różnych wymiarów sieciowości badanego klastra ułatwia szybką orientację w strukturze uzyskanych wyników. Zgodnie z oczekiwaniami sformułowanymi we wcześniejszej recenzji Autorka rozprawy w załączniku umieszcza informację o procedurze weryfikacji danych i nadawania atrybutów sieci na grafice.

3. Ocena stopnia zaawansowania wykorzystanej w rozprawie wiedzy teoretycznej z zakresu nauk socjologicznych i nauk pokrewnych oraz ocena poprawności struktury rozprawy (kolejność rozdziałów, proporcje pomiędzy poszczególnymi rozdziałami, kompletność tez, założeń metodologicznych pracy)

Recenzowana rozprawa licząca w drugiej wersji 270 stron (poprzednio 257 stron), składa się z wprowadzenia, sześciu zasadniczych rozdziałów, w tym z rozdziału metodologicznego, zakończenia, wykazu literatury, spisu tabel i rysunków oraz trzech aneksów: nr 1- zawierającego narzędzie badawcze w postaci kwestionariusza wywiadu; nr 2- zawierającego kartę obserwacji oraz aneksu 3- zawierającego informację o procedurze weryfikacji danych i nadawania atrybutów sieci na grafice.

Wybór podstawy teoretycznej (zbyt szeroki z perspektywy empirycznej treści rozważań), oraz przyjęte rozstrzygnięcia metodologiczne czynią rozprawę zamierzeniem oryginalnym. Struktura pracy jest prawidłowa; poszczególne rozdziały następują po sobie w sposób logiczny zaś sposób prezentowania wiodących wątków umieszczanych w tych rozdziałach w miarę przejrzysty i uporządkowany. Poszczególne rozdziały teoretyczne nie zawierają jednak choćby krótkich, wydzielonych podsumowań, mogących stanowić zarówno reasumpcję najważniejszych kwestii w nich zawartych jak i krótkie uzasadnienie przejścia do kolejnego

rozdziału (trzeciego, czwartego i piątego). Autorka rozprawy stosuje jednak inny zabieg, który jest oczywiście również potrzebny; w/w rozdziały kończy rozstrzygnięciami, choć ciągle opartymi na literaturze przedmiotu, dotyczącymi: przyjętej perspektywy badawczej w odniesieniu do pojęcia klaster (rozdział 2); metodyki badań dotyczącej funkcjonowania struktury sieciowej (rozdział 3) oraz propozycjami dotyczącymi sieciowego pomiaru kapitału społecznego w organizacji (rozdział 4).

To co jest jednak kluczowe z punktu widzenia tematu pracy odnosi się do tego, że Autorka w tym punkcie nie uzasadnia w sposób jednoznaczny, dlaczego po bardzo szczegółowym przeglądzie różnych socjologicznych podejść do sposobu ujmowania i definiowania kapitału społecznego rezygnuje z uwzględnienia w swojej analizie komponentów dotyczących zaufania społecznego i wspólnoty norm i wartości. Być może źródło porażki w osiągnięciu celów strategicznych przez badany Wschodni Klaster Komunalny (porażka ta była znana Autorce) tkwiło może nie tyle w deficytach po stronie komponentu sieci, ale po stronie dwóch pozostałych komponentów kapitału społecznego, których Autorka nie analizowała w sposób systematyczny.

Być może, gdyby uwzględniono w koncepcji rozprawy również pozostałe komponenty kapitału społecznego, bardziej nacechowane podejściem socjologicznym (poza siecią kontaktów również zaufanie społeczne i wspólnotę wartości i norm) Doktorantka mogłaby być może wyodrębnić co najmniej trzy typy takiego kapitału, a na ich podstawie orzekać np. o jego potencjale (skumulowany lub rozproszony), tak ważnym również w klastrach: **niespójny kapitał zaufania** - charakteryzujący się (na skali od -1 do + 1) dodatnią wartością zaufania i ujemnymi wartościami dotyczącymi sieci kontaktów i podzielanych wartości i norm społecznych; **spójny kapitał sieciowo-normatywny**, charakteryzujący się dodatnią wartością wszystkich trzech komponentów, choć komponent zaufania posiadałby wtedy najmniejszą, skumulowaną wartość dodatnią i **niespójny kapitał normatywny**, chrakteryzujący się dodatnią wartością jedynie jednego komponentu- norm społecznych i ujemnymi wartościami dotyczącymi zaufania i sieci kontaktów. To, że przyjęto inne rozstrzygnięcie badawcze nie stanowi oczywiście podstawy do formułowania zarzutu pod adresem Autorki rozprawy, jednak biorąc pod uwagę tytuł rozprawy oczekiwać było można pełniejszych uzasadnień przyjętych rozwiązań badawczych.

To, czego zabrakło mi w odniesieniu do dwóch teoretycznych rozdziałów (rozdział 2 i rozdział 3), to uzasadnienie skoncentrowania się na tak szczegółowym przeglądzie polskiej literatury z

zakresu nauk o zarządzaniu i ekonomii, dotyczącej genezy klastrów, ich struktury i celów działania (47 stron) oraz uwarunkowań związanych z powstawaniem i funkcjonowaniem (różnorodne konteksty tego funkcjonowania) struktur sieciowych (36 stron). W efekcie, uwzględniając rozdział 5, odnoszący się do identyfikacji Wschodniego Klastra Komunalnego, oraz rozdział 6, noszący tytuł- *Wyniki badań i wnioski*, część empiryczna rozprawy zajmuje jedynie niecałe 34 proc. merytorycznej części pracy (nie licząc spisu literatury, spisu załączników i aneksów); tym samym struktura pracy została nieco zachwiana na korzyść analizy o charakterze przeglądowym. Literatura przedmiotu przywoływana w pracy jest adekwatna i odnoszona w zasadzie wprost do badanego problemu, choć moim zdaniem zbyt obszernie i raczej przy wykorzystaniu formy sprawozdawczej a nie polemicznej. Jednak takie podejście do literatury przedmiotu jest dość powszechne w wielu pracach doktorskich.

4. Ocena znajomości metod badawczych, przyjętych i zastosowanych w rozprawie oraz ocena stopnia zaawansowania analiz ilościowych i/lub jakościowych, sposobu analizy i interpretacji wykorzystanych w rozprawie źródeł empirycznych

Mimo wcześniej poczynionych uwag należy stwierdzić, że w toku postępowania badawczego Doktorantka zgromadziła interesujący materiał empiryczny, zarówno w odniesieniu do danych zastanych (różnego rodzaju sprawozdania, raporty, opracowania, dane statystyczne, strony internetowe etc.) jak i danych wywołanych. Oceniając stopień zaawansowania ilościowych analiz zastosowanych na użytek opracowywania zebranego materiału empirycznego należy stwierdzić, iż analiza ta prowadzona była na wysokim poziomie. Tym samym część empiryczna rozprawy w zasadzie zasługuje na pozytywną ocenę warsztatu badawczego mgr Joanny Dyrdy- Muskus, choć ocena ta w odniesieniu do niektórych kwestii szczegółowych jest mocno zróżnicowana. O ile bowiem dobór narzędzia analitycznego zastosowanego do zebranego materiału empirycznego, uzyskanego w trakcie prowadzonych wywiadów kwestionariuszowych, jest adekwatny, to dużą słabością rozprawy, o czym już wspominałam wcześniej, jest niestety, duża wstrzemięźliwość Doktorantki dotycząca socjologicznej interpretacji uzyskanych wyników. Mimo, że podstawowe narzędzie badawcze (kwestionariusz wywiadu standaryzowanego) nie zawierało pytań otwartych, to Autorka mogła w większym stopniu sięgnąć po zapowiadane w rozdziale metodologicznym materiały, pochodzące z systematycznie prowadzonej, jawnej obserwacji uczestniczącej.

5. Ocena formalnej strony rozprawy (poprawność redakcyjno- językowa, opanowanie techniki pisania pracy, sporządzania przypisów, tabel, bibliografii)

Oczekiwania związane z **poprawą rozprawy** zawarte były w punkcie 5 pierwszej recenzji i dotyczyły jej strony formalnej. To co po pierwszej lekturze rozprawy zasługiwało i zasługuje na pozytywną ocenę to jej naukowy język, najczęściej zobjektywizowany, choć niekiedy zbyt wartościujący. Dokonując dalszej oceny formalnej strony pracy w pierwszej recenzji zwróciłam uwagę na to, że Doktorantka nie włożyła wystarczająco dużo wysiłku, by rozprawa pod względem edytorskim spełniała podstawowe oczekiwania formułowane pod adresem rozpraw naukowych; w odniesieniu do wielu elementów warsztatu naukowego Autorka popełniła w pierwszej wersji rozprawy zbyt wiele błędów. Niestety, część tych błędów występuje nadal – w drugiej wersji rozprawy.

Jednym z nich, bardzo istotnym, był brak należytej troski o to, aby przywoływani w tekście rozprawy autorzy i ich koncepcje, referowane jednak za innymi autorami - niekiedy bardzo obszernie- byli podawani zarówno w przypisach jak i w bibliografii. W recenzowanej rozprawie w pierwszej wersji kilkanaście razy zasada ta została złamana. **Niestety, Doktorantka nadal powołując się na stanowiska badawcze i interpretacyjne takich autorów jak: J. Schumpeter, A. Marshall, S. Rosenfeld, É. Durkheim czy F. Perroux, choć umieszcza już pozycje ich autorstwa w przypisach, stosując formułę za: (przywołując dalej pozycje polskich autorów), to nadal nie umieszcza ich w bibliografii.** Ponadto É. Durkheim, choć jest przywoływany w tekście, **nadal żadna z jego pozycji nie występuje ani w przypisie ani w bibliografii.** Na str. 57 Autorka rozprawy pisze: *Tłumaczenie działań ekonomicznych w kontekście społecznym znajdujemy już w teoriach E. Durkheima i M. Webera.* W przypisie jest tylko odwołanie do M. Webera: *Etyka protestancka a duch kapitalizmu...* Mam nadzieję, że Doktorantka wie, iż w/w autorzy nie napisali razem tej książki?.

Inna uwaga, już nie tak zasadnicza, dotyczyła braku dostatecznej staranności w poprawnej pisowni nazwisk i imion przywoływanych w pracy. Niestety, nawet w odniesieniu do podawanych przeze mnie przykładów błędnego zapisu nazwisk lub imion nie wszystko zostało poprawione. Tak np. nadal Juliusz Gardawski i Leszek Gilejko w przypisach (przypis 81- str. 57) zapisani są jako: Gardawski L., Gilejko J. *Socjologia*....op. cit. s.40.

Nadal również występuje błąd w pisowni nazwisk we wskazanym wcześniej przypisie 291. Jest zapis: Koźmiński A. K., Latusek – **Jureczk D.**, a nie Latusek – Jurczak D.; błąd ten nie został również poprawiony w bibliografii zarówno w pozycji 71 jak i 72.

Bibliografia i przypisy zostały sporządzone w zasadzie zgodnie z wymogami, choć w odniesieniu do kilku pozycji nadal występuje brak albo miejsca wydania, albo wydawnictwa.

Np. w bibliografii to m.in. pozycje: 22, 38, 82 czy 94. Nie mam już uwag co do sporządzania tytułowania rysunków i tabel. Jak w każdym większym opracowaniu, również i w recenzowanej rozprawie nadal można znaleźć stylistyczne potknięcia językowe czy błędy literowe (np. na str. 25: ...*Wszystkie spotkania były okazami do bliższego spotkania się...*,czy na str. 267: *Karata obserwacji*), ale mieszczą się one teraz w dopuszczalnych granicach.

Konkluzja

Podsumowując przedstawione powyżej wszystkie oceny i uwagi dotyczące oceny rozprawy doktorskiej autorstwa mgr **Joanny Dyrdy- Muskus** pt.: *Kapitał społeczny w sieci klastra gospodarczego na przykładzie Wschodniego Klastra Komunalnego*, stwierdzam, że **spełnia** już ona wszystkie postanowienia art. 13.1 ustawy o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki (z dnia 14 marca 2003 r., Dz. U. Nr 65, poz. 595, z późn. zm.), **tnz. stanowi oryginalne rozwiązanie problemu naukowego**, a Doktorantka wykazała się ogólną wiedzą teoretyczną w zakresie socjologii. Recenzowana rozprawa jest oryginalnym przedsięwzięciem badawczym, potwierdzającym dobre przygotowanie Doktorantki do samodzielnej pracy badawczej. Praca zawiera wyraźnie sformułowany cel poznawczy, konieczną obudowę literaturową i opiera się na oryginalnym, pomyślnie zrealizowanym projekcie empirycznym, którego rezultaty oceniam pozytywnie. Całość rozprawy świadczy korzystnie o umiejętnościach i kompetencjach teoretycznych i metodologiczno- badawczych jej Autorki. Wnoszę więc o dopuszczenie **mgr Joanny Dyrdy- Muskus** do dalszych etapów postępowania doktorskiego, a przedłożoną do recenzji pracę rekomenduję jako podstawę do nadania **mgr Joannie Dyrdzie- Muskus** stopnia naukowego doktora nauk społecznych w **dyscyplinie nauki socjologiczne**.

